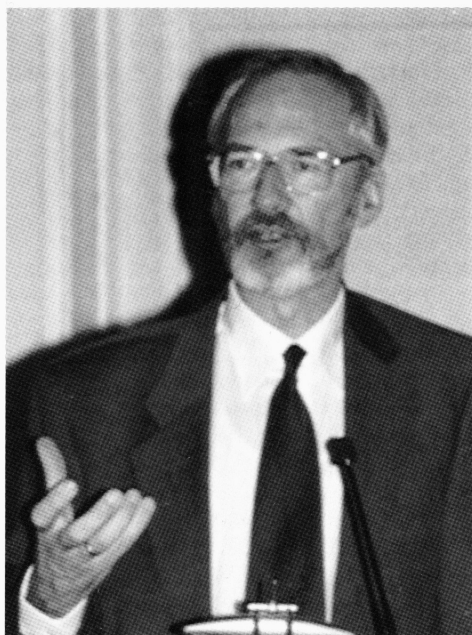

SVERRE BAGGE:

Ætt, stat og politikk fra vikingtiden til 1200-tallet

Innlegg på NSF's 75 års jubileumsseminar 20. oktober 2001

Ættesamfunn og statssamfunn – motsetning eller sammenheng?

I 1948 ga Arne Odd Johnsen ut boken *Fra ættesamfunn til statssamfunn*, der han betraktet norsk middelalder i lys av et stort, sivilisatorisk prosjekt i kirkens regi. Et samfunn der ætten var alt og individet intet, og der ættene kjempet en hensynsløs kamp seg i mellom, ble i løpet av 1100- og 1200-tallet avløst av et kristent samfunn, der menneskelivet var hellig og samfunnets høyeste mål var å sikre fred mellom menneskene. Boken ble møtt med skarp

kritikk av Jens Arup Seip, som anklaget Johnsen for å overdrive kirkens betydning og for å vise liten forståelse for de dypere krefter som bidrar til samfunnsendringer.¹ På ett punkt var imidlertid Johnsen og Seip skjønt enige, og det var når det gjaldt motsetningen mellom ættesamfunn og statssamfunn. Den hadde da også en lang tradisjon bak seg i historie og samfunnsvitenskap: Slektens fundamentale betydning er et hovedtrekk ved tradisjonelle samfunn, mens modernisering, industrialisering og fremveksten av en statsmakt styrker individets og svekker ættens betydning.

I løpet av de siste tredivetårene er denne oppfatningen blitt møtt med økende kritikk. Både i historie og samfunnsforskning er utviklingstenkningen blitt svekket og dermed motsetningen mellom tradisjonelt og moderne. Innflytelsen fra sosialantropologien førte til at man oppdaget at eldre forskning hadde hatt en altfor enkel oppfatning av ætten. Man konstaterte at slektsstrukturen i det norrøne samfunnet var overveiende bilateral, det vil si at man regnet slekt både på mors- og farssiden. Det førte til at bare helsøsken ville få nøyaktig samme ætt og dermed at det ville bli vanskelig å bygge opp vidt forgrenede slektskoalisjoner. Ættene ville overlappes, og det innebar at individet selv måtte velge side i

¹ Arne Odd Johnsen: *Fra ættesamfunn til statssamfunn* (Oslo 1948); Jens Arup Seip: [Anm. av] Arne Odd Johnsen: *Fra ættesamfunn til statssamfunn*, Historisk tidsskrift 35 (1949–51), s. 195–204.

konflikter.² På denne bakgrunn begynte man også å se med skjerpet mistanke på de indikasjoner på ættesamfunn som tross alt finnes i de nordiske lovene. Kanskje var de bare konstruksjoner fra en senere tid?

Hos de mest vidtgående av disse «revisjonistene», Elsa Sjöholm og Michael Gelting³, er Johnsens tese omtrent snudd på hodet: Det var den fremvoksende kirke og kongemakt som tok ætten i bruk for sine formål, og som sto bak de lovbestemmelsene som ligger til grunn for tidligere forsknings skildring av et ættesamfunn i tidlig middelalder. Slik har Gelting gitt gode argumenter for at kirkens incestregler har sammenheng med en forestilling om ætten som middel til å skape fred i samfunnet og et ønske fra kirkens side om å styrke ættefelleskapet for at det skulle holde krigerske enkeltpersoner i tømme.⁴ Kirkens incestforbud har også hatt innflytelse på etableringen av odelsretten, som i sin tur har sammenheng med behovet for en grenseoppgang mellom arvingenes og kirkens interesser ved arveskifter.⁵ I Norge har Lars Ivar Hansen, om enn i mer forsiktig form, forfektet lignende synspunkter.⁶

Ikke alle er imidlertid like revisjonistiske. Slik finner sosialantropologen Torben Vestergaard betydelige innslag av ættesamfunn i de norske landskapslovene, som han mener gjenspeiler faktiske forhold.⁷ Det må også påpekes at Geltings konklusjoner ikke er fullt så radikale som det umiddelbart ser ut til. Både kirkens holdninger og etableringen av odelsretten må ha hatt sine forutsetninger i et samfunn der ætten nok var viktig, men muligens mindre klart definert enn den senere ble. Tilsvarende er det nye i lovgivningen først og fremst at det fastsettes klare og presise regler, mens Gelting ikke ser bort fra at slike regler kan ha hatt sine forutsetninger i sedvanen.

Ikke desto mindre må situasjonen betegnes som ganske komplisert, for ikke å si kaotisk. En revisjon er i gang, men det er mange kilder og spørsmål den ikke har tatt stilling til. Risikoen er også til stede for at begeistring for det nye fører til at barnet helles ut med badevannet. I det følgende

skal jeg behandle én side av spørsmålet om ættesamfunn og statssamfunn, nemlig den politiske. Her har vi et rikt – om enn ikke uproblematisk – materiale i sagaene. «Persondata» hører trolig til det mest pålitelige i sagaene, og noe av materialet er dessuten relativt samtidig. Sagaene har også den fordel at de er mindre normative enn lovene.

Slekt, samfunn og interesser

Som vi vet, er slekt et sosialt mer enn et biologisk fenomen. Rent biologisk kan slektskap defineres likt over hele verden,

² Et tidlig uttrykk for denne oppfatningen er Bertha Philpotts: *Kindred and Clan in the Middle Ages and after* (Cambridge 1913), s. 245 ff. Se ellers for eksempel Preben Meulengracht Sørensen: *Saga og samfund* (København 1977), s. 30 ff.; Peter Sawyer: *Kings and Vikings* (London 1982), s. 43 ff.; David Gaunt: *Familjeliv i Norden* (Malmö 1983), s. 186 ff.; Sverre Bagge: *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla* (Berkeley etc. 1991), s. 112 ff.; Birgit & Peter Sawyer: *Medieval Scandinavia* (Minneapolis 1993), s. 166 ff., 185 f.; Knut Helle: *Under kirke og kongemakt. Aschehougs Norges historie* bd. I (Oslo 1995), s. 131.

³ Elsa Sjöholm: *Sveriges medeltidslagar: Europeisk rättstradisjon i politisk omvandling* (Stockholm etc. 1988); Michael Gelting: *Odelsrett – lovbydelse – retrait lignager. Kindred and Land in the Nordic Countries in the Twelfth and Thirteenth Centuries*, Lars Ivar Hansen (utg.): *Family, Marriage and Property Devolution in the Middle Ages* (Tromsø 2000), s. 133–65.

⁴ Michael Gelting: *Peace and the Canonical Incest Prohibitions: Making Sense of an Absurdity?*, Mia Korpiola (utg.), *Nordic Perspectives on Medieval Canon Law* (Saarijärvi 1999), s. 93–124.

⁵ Gelting (2000). Jfr. også tilsvarende synspunkter hos Stig Iuul: *Lovbydelse, Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* 10 (1965), sp. 699; Knut Robberstad, *Rettergang, Noreg*, ibid. 14 (1969), sp. 131–43 og Knut Helle, *Gulatinget og Gulatingslova* (Leikanger 2001), s. 119 f.

⁶ Lars Ivar Hansen: *Slektskap, eiendom og sosiale strategier i nordisk middelalder*, Collegium mediale 7 (Oslo 1994), s. 103–54 og *Slektskap, Holmgang. Om førmoderne samfunn*. Festskrift til Kåre Lunden (Oslo 2000), s. 103–32.

⁷ Torben Vestergaard: *The System of Kinship in Early Norwegian Law*, *Medieval Scandinavia* 12 (1988), s. 160–93.

mens det er høyst forskjellig hvordan de enkelte samfunn oppfatter det. Dette har i sin tur en sammenheng med – men er ikke determinert av – politiske og økonomiske forhold. De vanligste og klareste sammenhenger, i alle fall i Europa, inkludert Norge, i middelalderen, er på den ene siden jord og på den andre mennesker. Slegt dannes og holdes sammen gjennom jordeie, og slekt danner grunnlag for «vennskap», det vil si politiske allianser. Disse to står i en viss spenning til hverandre. Jord deles mellom slektninger; altså er det en fordel, både for slektens posisjon og dens enkelte medlemmer, at det er så få som mulig som skal dele. Politisk makt er basert på støtte, og her vil det være en fordel at slekten består av så mange som mulig. Hvilket av disse hensynene som er viktigst, vil avhenge av samfunnsforholdene, av tilgang på jord, av hvordan det politiske system er innrettet, og av graden av sosialt hierarki. Grovt sett vil behovet for mange slektninger være størst i lite lagdelte samfunn, der arbeidskraft mer enn tilgang på jord er en knapphetsfaktor, mens det omvendte vil være tilfelle i typisk hierarkiske agrarsamfunn. De fleste vil være enige i at det skjedde en utvikling i den siste retning i Norge i middelalderen, mens det derimot hersker betydelig uenighet om hvor stor endringen var fra vikingtiden til høymiddelalderen. Dermed blir det nærliggende å undersøke om det kan ha skjedd noen tilsvarende endring i slektsstrukturen.

Hvor klart har skillet vært mellom eiendom og politisk makt i aristokratiet i tidlig middelalder? Det har nok eksistert arvelige setegårder fra langt tilbake. Det kan også tenkes en form for leilendingsvesen. Men i stedet for høymiddelalderens upersonlige forhold mellom jordeier og leilending kan vi tenke oss et personlig forhold mellom patron og klient og en glidende overgang mellom klient og leilending. For eksempel fremgår det av lovene at frigitte trelle har fått jord mot forskjellige typer tjenester for herren. Skillet mellom klient og leilending kan derfor ha vært uklart.⁸ Likevel fantes det et skille mellom eiendom og politisk allianse, som kan ha ført til spenning mellom

behovet for å være få for å holde arven udelt og behovet for å være mange for å oppnå støtte.

Arvereglene i landskapslovene følger gradualprinsippet og favoriserer dermed samling i høyere grad enn de danske og flertallet av de svenske lovene, som bygger på parentelprinsippet.⁹ Arveklassene er definert ut fra nærhet til avdøde. Nærmeste klasse, sønner, sønnesønner osv., deler det hele mellom seg. Døtre har ikke arverett, bare rett til medgift. Det finnes en viss patrilinearitet, som består i at slektninger på mannssiden favoriseres fremfor kvinnesiden innenfor det Vestergaard kaller «den minimale ætten».¹⁰ Den består av mannlige descendenter fra samme farfar: ego, sønn, far, sønnesønn, farfar, farbror, farbrors sønn (fetter). Den samme gruppen går igjen når det gjelder bøter. Vestergaard mener også at dette er et gammelt fenomen og at det passer inn i et samfunn med relativt lite utviklet hierarki, der behovet for allianser er stort. Favoriseringen av mannslinjen fører også til at kvinnens slekt kommer dårligere ut enn mannens ved ekteskap. En mulig kompensasjon for dette er at kvinnens slekt kan skaffe seg politisk innflytelse gjennom ekteskap med en slekt som er mektigere. Arvereglene favoriserer med andre ord hypergami, det vil si at kvinner gifter seg med menn som står høyere sosialt. Det kan tilføyes at dette i alle fall delvis faller sammen med mønsteret hos æsene i Eddadiktningen. Æsene er normalt endogame, dvs. at de gifter seg innenfor gruppen, men gifter de seg utenfor, er de hypogame. De vokter skinnykt over sine

⁸ Tore Iversen: *Fremveksten av det norske leilendingsvesenet – en forklaringsskisse*, Heimen 3 (Oslo 1995), s. 169–80. Iversens artikkel førte til en omfattende debatt. Se bl.a. Knut Dørum: *Leilendingsforhold, føydalisme og statsutvikling*, Heimen 1 (1999), s. 45–60 og Jørn Sandnes: *Bønder, herrer og trelle. Hvordan var egentlig det gammelnorske samfunnet?*, Heimen 3 (Oslo 2000), s. 195–210.

⁹ Birgit Sawyer: *Kvinnor och familj i det forno- och medeltida Skandinavien* (Skara 1992), s. 54; Hansen (1994), s. 119 ff.

¹⁰ Vestergaard (1988), s. 176.

kvinner, og det er en katastrofe om de blir gift med de laverestående jotnene.¹¹

I motsetning til Vestergaard er Hansen mer tilbøyelig til å mene at den minimale ætten i lovene har sammenheng med nye tendenser på 1100-tallet, uten at han helt er i stand til å forklare hva hensikten med dem skulle være.¹² Dermed blir Vestergaards hypotese foreløpig den mest rimelige, selv om vi ikke kan utelukke at videre forskning kan komme til andre resultater. Vestergaards mønster ser også ut til å stemme bra med forholdene på Island.¹³

Kongeslekten: fra fri konkurranse til dynasti

Mitt hovedeksempel i det følgende er den viktigste og mest kjente slekten, nemlig kongeslekten. Den er selvsagt ikke uten videre representativ, men den kan likevel fortelle en del, blant annet fordi den trolig har påvirket de øvrige stormannsslektene. I kongedømmet skulle man tro at skillet mellom eiendom og politikk var mindre skarpt enn i samfunnet forøvrig. Likevel er riket en slags «eiendom», som enten kan bevares udelt eller deles mellom arvinger – som i så fall vil ha motsatte interesser, samtidig som kongen også har et behov for politisk oppslutning som gjør at det blir en fordel å være mange.

I den første fasen av det norske kongedømmets historie var det neppe noen klar kobling mellom ætt og «eiendom». Ifølge Claus Krag er Hårfagredynastiet en fiksjon, skapt av Sæmund frode og andre lærde islendinger på 1100-tallet og senere tatt i bruk av det norske dynastiet. De siste direkte etterkommerne av Harald på den norske tronen var Eirikssønnene på slutten av 900-tallet. Krag hevder at det ikke finnes grunnlag i skaldediktingen for å regne med at Olav Tryggvason og Olav den hellige påberopte seg noen tilknytning til Hårfagreætten, men at dynastiet på 1200-tallet hadde gode grunner til å dikte opp en slik sammenheng. Fremfor alt legger han vekt på at Harald Hardråde representerer et brudd. Haralds far, Sigurd Syr, kan nemlig

ikke stamme fra Harald Hårfagre. Dels er sagaenes belegg for dette nokså tvilsomme, fordi Sigurds far, Sigurd Rise, angivelig var et resultat av Haralds ekteskap med den legendariske Snøfrid. Dels – og det er det avgjørende for Krag – fremhever en samtidig bysantinsk kilde Haralds forhold til broren Olav som uttrykk for hans kongelige byrd, men sier ingenting om hans avstamning fra riksgrunnleggeren.¹⁴ Krag er nylig blitt imøtegått av Knut Dørum, som finner klare belegg i skaldediktingen for at Olav den hellige hevdet avstamning fra Harald Hårfagre, og som dessuten avviser Krag's argument ut fra den bysantinske kilden.¹⁵

Det er mulig at Dørum har rett i noen av disse innvendingene. I alle fall er det liten grunn til å bygge på den bysantinske kilden. Den er riktignok ikke så mye senere enn Haralds opphold i Bysants, og den nevner ham i sammenheng med en argumentasjon for at man skal være forsiktig med å gi utlendinger for mye makt i Bysants, hvis de ikke er av kongelig byrd. Harald blir her et eksempel på en mann med høy rang i sitt eget land, som oppnådde høye embeter, men ingen uavhengig stilling i forhold til keiseren, og som forble en venn av riket også etter at han hadde forlatt bysantinsk

¹¹ T. Vestergaard: *Marriage Exchange and Social Structure in Old Norse Mythology*, R. Samson (utg.): *Social Approaches to Viking Studies* (Glasgow 1991), s. 21–35; Margaret Clunies Ross: *Prolonged Echoes. Old Norse Myths in Medieval Northern Society I* (Odense 1994), s. 99 ff., 127 ff.; Sverre Bagge: *Da boken kom til Norge. Norsk idéhistorie I* (Oslo 2001), s. 34 ff.

¹² Hansen (1994), s. 137 ff. og (2000), s. 103–32.

¹³ Jón Viðar Sigurðsson: *Forholdet mellom frender, hushold og venner på Island i fristatstiden*, *Historisk tidsskrift* 1995, s. 314 og *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth* (Odense 1999), s. 141–50; Auður Magnúsdóttir: *Frillor och fruvar. Politik och samlevnad på Island 1120–1400* (Göteborg 2001), s. 61 ff.

¹⁴ Claus Krag: *Norge som odel i Harald Hårfagres ætt*, *Historisk tidsskrift* 68 (Oslo 1989), s. 288–301.

¹⁵ Knut Dørum: *Det norske rike som odel i Harald Hårfagres ætt*, *Historisk tidsskrift* 80 (Oslo 2001), s. 323–42.

tjeneste.¹⁶ Krag regner med at disse opplysningene bygger på hva Harald selv har fortalt og at han dermed ikke har hevdet at han stammet fra Harald Hårfagre. Hvis han gjorde det, ville han nemlig ha all interesse av å opplyse sine bysantinske verter om det. Mot dette kan det for det første innvendes at kilden ikke gir noe stenografisk referat av hva Harald har sagt. For det andre er det usannsynlig at man i Bysants har interessert seg for de finere nyanser i norsk tronfølgerett. Det har vært tilstrekkelig til å plassere Harald sosialt å vite at Olav nylig hadde vært konge i Norge. Det må også tilføyes at i motsetning til i Vest-Europa var slektskap med forgjengeren av liten betydning når en hersker skulle utpekes i Bysants. Endelig er det ingenting i teksten som tyder på at Harald har gjort for lite ut av sin kongelige avstamning. Det heter at både han og broren Olav var sønner av Norges tidligere konge, og at Harald etterfulgte sin bror på tronen da han vendte hjem etter oppholdet i Bysants. Hvorfor skulle Harald bry sine bysantinske verter med en avstamning fra en obskur konge i en fjern fortid, når han like godt kunne dikte opp en kongelig far som var Olavs direkte forgjenger på tronen?

Likevel har Krag rett i hovedsaken. De positive belegg i samtiden for at Olav Tryggvason, Olav den hellige og Harald Hardråde har hevdet avstamning fra Harald Hårfagre, er få og usikre. Og selv om enkelte skaldekvad kan peke i denne retning, beviser ikke det at det fantes noen idé om at bare slik avstamning kunne gi rett til kongedømmet. Hele perioden frem til midten av 1000-tallet var ustabil; konger kom og gikk, og suksess eller fiasko hadde øyensynlig lite å gjøre med legitim adkomst til kongedømmet gjennom slekt.¹⁷ Den enkelte hersker har sikkert ønsket å la sønner, eventuelt andre nære slektninger, videreføre makten. Derimot er det lite som tyder på at folk utenfor slekten har tenkt på samme måte, med andre ord ga slekt ikke legitimitet. Dette er også nokså logisk. Etableringen av et rike som omfattet hele eller størstedelen av landet – det kan diskuteres hvor mye Harald Hårfagre egentlig erobret¹⁸ – må, i alle fall for en stor del, ha skjedd

ved bruk av makt. Det er da liten grunn til å tro at det har vært alminnelig enighet om at erobrerens etterfølgere skulle ha rett til å overta hans rike. Etableringen av et dynasti forutsetter en sedvane, som etter hvert knytter ættens medlemmer til riket. I første fase var derimot «eiendommen» noe man tilegnet seg gjennom konkurranse, ikke ved avstamning fra tidligere «eier».

Dynastiet kommer først med Olav den helliges etterfølgere, først Magnus den gode (1035–47), så Harald Hardråde (1046–66). Den senere kongeslekten stammer fra den sistnevnte. Haralds dyktighet og hensynsløs-

¹⁶ Kekaumenos: *Strategikon*, utg. av B. Wassiliwskij og V. Jernstedt (St. Petersburg 1896, opptr. Amsterdam 1965); jfr. Gustav Storm: *Harald Haardraade og Væringerne*, Historisk Tidsskrift 2 Rk. IV (Chra. 1884), s. 354–86; Sverre Bagge: *Harald Hardråde i Bysants. To fortellinger, to kulturer*, Ø. Andersen og T. Hågg (utg.): *Hellas og Norge. Kontakt, komparasjon, kontrast* (Bergen 1990), s. 173 ff.

¹⁷ Et vesentlig grunnlag for Dørum's argumentasjon er påstanden om at blodsretten var et grunnprinsipp hos alle germanske folk, se Dørum (2001), s. 338 f. Det er, mildt sagt, overraskende i 2001 å finne en så sterk tro på en felles germansk rett at man mener å kunne slutte direkte fra merovingerne og karolingerne til norske forhold på 900- og 1000-tallet. Dørum bygger dessuten på et begrenset utvalg av litteratur, som i tillegg er foreldet. Den omfattende nyere forskningen om tysk tronfølge fra 900-tallet og utover har tvært imot fremhevet det uklare i tronfølgeordningen, der nok slekt var av betydning, men det viktigste var at pretendenten hadde politisk støtte. Se blant annet Ulrich Reuling: *Die Kur in Deutschland und Frankreich. Untersuchungen zur Entwicklung des rechtsförmlichen Wahlaktes bei der Königserhebung im 11. und 12. Jahrhundert* (Göttingen 1979) og *Zur Entwicklung der Wahlformen bei den hochmittelalterlichen Königserhebungen im Reich*, R. Schneider & H. Zimmermann (utg.): *Wahlen und Wählen im Mittelalter* (Sigmaringen 1990), s. 227–70 (oversikt over tidligere litteratur s. 228 ff.). Egne undersøkelser av de mest sentrale kildene til tre kongevalg (i årene 919, 1002 og 1024) peker i samme retning. Se Sverre Bagge: *Kings, Politics, and the Right Order of the World in German Historiography c. 950–1150* (Leiden 2002), s. 32–43, 107–30, 191–200, med henvisning til tidligere litteratur.

¹⁸ Claus Krag: *Vestfold som utgangspunkt for den norske rikssamlingen*, Collegium Mediaevale 3 (Oslo 1990), s. 179–95.

het som politiker har utvilsomt bidratt til dette resultatet. Men tre generasjoner fra samme slekt kan også ha betydd noe, og ikke minst har Olavs hellighet vært en viktig faktor. De kongelige helgenene er et karakteristisk trekk ved de nye rikene som ble til fra 900-tallet og utover, og har nær sammenheng med grunnleggelse av dynastiet. Dreier det seg om en kristen versjon av «haugbonden»? Eller er det en genuint kristen forestilling som blir tatt i bruk i dynastisk sammenheng? Uansett kan det ikke være tvil om betydningen av Olavs hellighet for dynastiet og kongemakten i den følgende tiden.

Et annet trekk i tidens dynastiske ideologi som utvilsomt har et eldre grunnlag, er tanken om de spesielle egenskaper i kongebloodet. Kongelig avstamning har ikke først og fremst å gjøre med legitimitet, men med kvalifikasjoner. Kongebloodet sikrer lykke og heroiske egenskaper. Tanken kommer klart til uttrykk i *Sverris saga*, der det er et viktig poeng at Sverre har en helt annen karakter enn det man skulle tiltro en alminnelig kammakers sønn. Forklaringen kommer når moren forteller ham om hans opphav. Sagaen utdyper poenget ytterligere ved stadig å understreke Sverres fremragende lederegenskaper og utrolige lykke.¹⁹ Selv om *Sverris saga* er en sen kilde, virker det rimelig å si seg at troen på arvelige egenskaper har dannet et utgangspunkt for dynastisk tenkning. På Sverres tid kan vi tenke oss at hans menn betraktet hans oppsiktsvekkende seire som et viktigere argument for hans kongelige avstamning enn historien om moren som var blitt pålagt av paven å fortelle Sverre hvem hans virkelige far var.²⁰

Tross gjennombruddet for dynastitanken er forskjellen stor i forhold til senere. For det første fantes det ikke klare regler om hvor langt ut i slekten arven gikk, selv om kongens sønner sto sterkt. Vanlige arveregler ble åpenbart ikke fulgt. I motsetning til ved privat arv hadde uektefødte sønner samme rett som ektefødte, noe som muligens kan forklares ut fra forestillingen om kraften i kongebloodet. For det andre var dynastiet ennå ikke skrumpet inn til én, smal linje; enekongedømmet var ikke etablert. Alternativet, territoriell riksdeling, ble imidlertid heller ikke

praktisert. Når det var flere konger samtidig, styrte de i prinsippet hele riket i fellesskap og oppholdt seg vekselvis i forskjellige områder.²¹

Samkongedømme ble heller ikke bare opprettet mellom likestilte arvinger, men også når den ene hadde svakere rett. Slik måtte Magnus den gode, sønn av den tidligere kongen, Olav den hellige, dele makten med Harald, Olavs halvbror, som åpenbart sto tronen fjernere ifølge vanlig arverett. Omvendt måtte Håkon Toresfostre, sønn av Olav Kyrres medkonge Magnus, vente til Olav var død med å melde arvekrav. Harald Gilje sto i samme stilling som Harald Hardråde, som halvbror av Sigurd Jorsalfare, men tvang Sigurds sønn Magnus til å dele tronen med seg. Det mest ekstreme eksempelet er Svein Haraldsson, som ble tatt til konge etter Håkon Toresfostres død i 1094. Svein stammet trolig fra Tord Guttormsson på Steig, som var gift med Olav den helliges moster Isrid. Han hadde altså et visst slektskap med kongeaetten, men dette blir ikke nevnt i sagaene.²² Han ble

¹⁹ Sverre Bagge: *From Gang Leader to The Lord's Anointed. Kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar* (Odense 1996), s. 61 ff.

²⁰ Jfr. her også forestillingen om kongens «lykke». Tross en del forsøk på å vise at slike forestillinger er sene og skyldes kristen påvirkning, er det etter min mening mer sannsynlig at de går tilbake til førkristen tid. Se Bagge (1991), s. 218 ff.

²¹ Narve Bjørge: *Samkongedømme kontra enekongedømme*, Historisk tidsskrift 49 (Oslo 1970), s. 1–33; Sverre Bagge: *Samkongedømme og enekongedømme*, Historisk tidsskrift 54 (Oslo 1975), s. 239–74.

²² Leif Tjersland: *Studier i saga-ætt*, Historisk tidsskrift 31 (Oslo 1937–40), s. 115 ff.; Bagge (1991), s. 130. Ifølge Tjersland var Tord Guttormsson Svein Haraldssons oldefar. Sveins far, Harald flette, var en mektig dansk stormann, som trolig var gift med Steigar-Tores datter. Dette slektskapet kan forklare at Steigar-Tore, som tok initiativet til reisingen, valgte Svein til å utfordre Magnus. Uten at vi kan vite noe sikkert om det, virker det også rimelig at tilknytningen til to mektige ætter, kombinert med personlige egenskaper, som antydes hos Snorre: *Heimskringla* (=Hkr.), utg. Finnur Jónsson (København 1893–1901), Magnus Barfots saga, kap. 4, har vært viktigere for Sveins kandidatur enn det fjerne slektskapet med Olav den hellige.

snart beseiret av Olav Kyrres sønn Magnus Barfot, og flere av hans tilhengere ble drept, mens Svein selv klarte å flykte. Selv så sent som på slutten av 1000-tallet kunne altså en kongssønn bli utfordret av en pretendent med meget svak tilknytning til dynastiet.

Riktignok kan denne svake slektstilknytningen ha bidratt til at Sveins forsøk på å bli konge mislyktes. Både i dette og de øvrige tilfellene var likevel makt trolig mer avgjørende. Vi har med andre ord å gjøre med en blanding av arv og fri konkurranse. Riket er blitt «eiendom», knyttet til et dynasti. På den annen side kan det se ut til at hensynet til allianser veier relativt tyngre enn den klare kobling mellom «eiendommen» og en bestemt linje, i tillegg til at det i praksis viser seg vanskelig å tilsidesette slektninger av en tidligere konge ved tronskifter. Alliansebehovet er i høyere grad til stede i kongeslekten enn senere, men det betyr ikke at det ikke er spenning mellom dette og de enkelte pretendents ønske om å beholde mest mulig for seg selv. Spenninger av denne typen er medvirkende årsak til de langvarige konfliktene i neste fase, «borgerkrigene», som i sin tur førte til enekongedømme og statsdannelse.

Enekongedømme og tronstrid

Formelt kom den epokegjørende endring i dynastiets stilling med tronfølgeloven av 1163/64, som etablerte enekongedømmet.²³ Fra dynastisk synspunkt betød loven en kraftig innskrenkning: Bare én i hver generasjon kunne bli konge. Ble loven praktisert, ville dermed dynastiet snevres inn til én, klar linje, mens sideleddene, selv yngre brødre, ville få redusert betydning. Innslagene av valg i loven kunne innebære en viss fare for at dynastiet ble erstattet med et annet, men loven går likevel langt i retning av å forsvare det etablerte dynastiets rettigheter så lenge noen medlemmer av det er igjen.

Prinsipielt er loven uttrykk for et kirkelig og europeisk program.²⁴ Men samtidig må den også sees som et taktisk trekk på bakgrunn av tidligere konflikter. Loven er

blitt til for å beskytte en konge med relativt svak rett mot en lang rekke potensielle pretendenter med like god eller bedre. I dynastisk sammenheng var det nå sterkere grunner for enekongedømme enn før. Så lenge det dreide seg om sønner av foregående konge, var samkongedømmet en realistisk løsning. Normalt var det tale om et nokså lite antall, og dessuten kunne man jo ha et visst håp om at brødre ville holde sammen. Derimot er det vanskelig å tenke seg et samkongedømme mellom særlig mange konger. Jo fjernere i slekt en ny konge var med sin forgjenger, desto flere konkurrenter kan man tenke seg at han ville ha med like god rett. I tillegg kommer at jo fjernere i slekt slike konger var, desto mindre grunn ville det være til å regne med samarbeid. Som dattersønn av en tidligere konge hadde Magnus Erlingsson mange konkurrenter eller potensielle konkurrenter. I tillegg til farens, Erling Skakkes, ambisjoner kan dette ha gjort samkongedømmet til et mindre realistisk alternativ.

Andre slekter erstattet nå kongeslekten som alliansepartnere, og slektens enkelte medlemmer søkte å eliminere rivaler i sideledd og forbeholde kronen for en «linje»: far-sønn-sønnesønn. Vi ser her en interessant kontrast til det som skjedde på Island noe senere. Her finner vi de samme tendensene i den dominerende slekten i 1220- og 30-årene, Sturlungene, der samarbeid ble erstattet av konkurranse om «enekongedømmet». Resultatet ble imidlertid katastrofe; slekten ødela seg selv. Det skjedde ikke med den norske kongeslekten – i alle fall ikke på det formelle plan. Sverre kan riktignok oppfattes som grunnleggeren av et helt nytt dynasti, men han kunne bare bli det gjennom å hevde at han tilhørte det gamle. Forskjellen ligger i at den norske

²³ *Ældre Gulathing-Lov 2*, i *Norges gamle Love*, utg. R. Keyser og P.A. Munch, bd. I (Chra. 1846), s. 3 f. For oversikt over den omfattende litteraturen om loven, se Knut Helle: *Norge blir en stat* (Oslo 1974), s. 60 ff.

²⁴ Torfinn Tobiassen: *Tronfølgelov og privilegiebrev*, Historisk tidsskrift 43 (Oslo 1964), s. 221–58.

kongeslekten var fast knyttet til en «eien-dom», riket, og ville kunne gjøre krav på den så lenge det fantes noen som kunne overbevise befolkningen om at de tilhørte denne slekten. På Island var derimot ikke noe samlet rike etablert, og der tok makt-kampen form av «fri konkurranse», på samme måten som i Norge på 900- og 1000-tallet. I denne konkurransen sto en ætt svakt hvis dens medlemmer ikke holdt sammen.

I Norge var dynastitanken på 1100- og 1200-tallet blitt sterk nok til at den tålte splittelse i kongeslekten. Samtidig kunne pretendentene kompensere for tapet av et ættefelleskap ved å søke «venner» andre steder, det vil si i aristokratiet, som nå samlet seg om medlemmer av dynastiet i stedet for selv å strebe etter sentralmakten. Her er riktignok Erling Skakke en parallell til Sverre: Han brukte en relativt fjern tilknytning til dynastiet til å skaffe sin sønn kronen, men han gjorde det ikke før partiets tidligere leder, kongssønnen Inge, var død.

Partidannelsen

På denne måten hadde samkongedømmet sprenget seg selv. Til gjengjeld hadde det oppstått klarere dynastiske fronter mellom tilhengerne av enekongedømmet. Partiene ble fastere etablert, og skillet mellom dem ble styrket av at avstanden mellom dynastiene hadde økt. Oppbyggingen av partier skjedde gjennom aktiv bruk av i og for seg tradisjonelle midler til å «skape» slekt: ekteskap, frilleforhold, fostring og dessuten gaver og vennskap. Dessuten fungerte hirden på lignende måte som en ætt, med sterke krav om lojalitet og plikt for medlemmene til å hevne hverandre. Dette kan i og for seg også ha vært gammelt, men det er rimelig å tenke seg at båndene er blitt styrket under borgerkrigstiden. Selv om borgerkrigene ikke kan forstås som ættefeider, bygget derfor partidannelsen i høy grad på personlige bånd.²⁵ Når det gjelder ekteskap, giftet kongen seg normalt ikke med døtre av innenlandske stormenn. Harald Hardråde er muligens et unntak gjennom ekteskapet med Tora Torbergs-

dotter, hvis det virkelig var et ekteskap og ikke et frilleforhold.²⁶ Dessuten ble senere Håkon Håkonsson gift med en datter av Skule. Men det er bare et tilsynelatende unntak, ettersom Skule nesten var konge selv, og ekteskapet var et forsøk på å bilegge konflikten mellom ham og Håkon. Elers giftet kongene seg med utenlandske kongedøtre og inngikk slik allianser med dynastier i andre land. Derimot ble kongens døtre og andre kvinnelige slektninger gift med innenlandske stormenn, og partier ble knyttet sammen på denne måten. I tillegg hadde kongene en rekke friller, oftest av høy rang, noe som dannet grunnlag for allianser med deres slektninger. Endelig ble kongens sønner – i alle fall de uekte, og det var de fleste – oppfostret hos stormenn, som så ble vedkommendes venner og hans allierte når han krevde tronen.²⁷

De kongelige ekteskapene under borgerkrigstiden antyder et hypogamt mønster, motsatt det som trolig har vært tilfelle tidligere: kongens kvinnelige slektninger gifter

²⁵ Bagge (1991), s. 119 f., 134 og Bagge (1999), s. 312 ff.; Jenny Jochens: *The Politics of Reproduction: Medieval Norwegian Kingship*, The American Historical Review 92 (Washington 1987), s. 327–49; Berit Nygård, «Ok óksu allir upp heima þar. Fostringsinstitusjonens form, innhald og funksjon på Island i fristatstida (hovedoppgave, Bergen 1997), s. 67 ff om Norge. Når det gjelder frilleforhold, se også Magnúsdóttir (2001), s. 80 ff. Og flere steder, som riktignok omhandler Island, men som gir viktig innsikt av betydning for norske forhold.

²⁶ *Hkr.*, Harald Hardrådes saga, kap. 33. Harald var nemlig også gift med Ellisiv, datter av storfyrst Jaroslav av Kiev. Om forholdet mellom de to ekteskapene, se Per Sveaas Andersen: *Tora Torbergsdatter, Norsk biografisk leksikon XVI* (Oslo 1969), s. 433 f. med henvisning

²⁷ Bagge (1991), s. 119 f., 134 og 1999, s. 312 ff.; Jenny Jochens: *The Politics of Reproduction: Medieval Norwegian Kingship*, The American Historical Review 92 (Washington 1987), s. 327–49; Berit Nygård: «Ok óksu allir upp heima þar. Fostringsinstitusjonens form, innhald og funksjon på Island i fristatstida (hovedoppgave, Bergen 1997), s. 67 ff om Norge. Når det gjelder frilleforhold, se også Magnúsdóttir (2001), s. 80 ff. o.fl.st., som riktignok omhandler Island, men som gir viktig innsikt av betydning for norske forhold.

seg nedover, men ikke kongen selv. Hvor representativt mønsteret er, er derimot usikkert. Det kan være uttrykk for en langsom økning av kongens prestisje i forhold til aristokratiet. Det kan også være uttrykk for en særskilt utmerkelse av kongens spesielle venner. Men at det bare er kvinnelige og ikke mannlige medlemmer som gifter seg på denne måten, antyder en mer generell endring. For det første har bånd mellom mennesker som resultat av bevisste valg fått økt betydning på bekostning av rene blodsband. For det andre har bånd mellom høyere og lavere fått økt betydning i forhold til bånd mellom likestilte. Frilleforhold og fostring er klare eksempler på denne første typen bånd. I tillegg gjør overgangen til hypogami at ekteskap fungerer på samme måte. Her har vi en interessant forskjell fra Island, hvor ekteskap forutsatte noenlunde likestilte parter. Derfor fungerte de sjelden alliansedannende etter fremveksten av den sterke høvdingmakten på 1200-tallet, i motsetning til frilleforhold mellom høvdingene og døtre av deres klienter.²⁸ I Norge har derimot ekteskap skapt meget sterke bånd mellom kongene og de stormennene som de knyttet til seg på denne måten.

Hvilke følger fikk så denne utviklingen av kongedømmet for de aristokratiske ættene? Allerede under Olav Tryggvason gir sagaene et lignende bilde av endringer innen aristokratiet som innen kongedømmet. Olav inngikk nemlig en allianse med den mektigste ætten på Vestlandet, som stammet fra Horda-Kåre. Han giftet bort sin søster med Erling Skjalgsson, som i kraft av sine personlige egenskaper ble regnet som ættens mest fremragende representant. Erling ble i den følgende tiden nærmest en fyrste på Vestlandet. Ifølge sagaene utvidet han ættens makt, men han monopoliserte den samtidig for seg selv. Tidligere hadde øyensynlig ætten bestått av likestilte generasjoner, som delte makten mellom seg. Som man kan tenke seg, var ikke alle Erlings slektninger like begeistret for den nye ordningen. Erlings motstander, Olav den hellige, fant senere en alliert i Erlings tremenning Aslak Fitjaskalle, mannen som til sist drepte ham.²⁹

Vi vet ikke om dette eksempelet er representativt; ja, vi kan ikke en gang være sikre på at sagaenes opplysninger er korrekte. Men eksempelet illustrerer i alle fall det generelle poenget at fremveksten av en sentralmakt reduserer behovet i aristokratiet for brede allianser. Oppnår et medlem av ætten å bli knyttet til kongen på samme måte som Erling, kan vedkommende klare seg uten særlig støtte av slektninger og dermed satse for fullt på å bemektige seg mest mulig av ættens felles eiendom.³⁰ På den annen side kunne kongen også satse på flere medlemmer av samme ætt, slik Olav den hellige gjorde da han knyttet Arnesønnene til seg. Det dreide seg om i alt syv brødre, hvorav fem direkte nevnes som knyttet til kongens tjeneste.³¹

Det ser ut til å ha skjedd adskillig fornyelse i aristokratiet i løpet av tiden frem til Harald Hardrådes død i 1066, på samme måte som senere under Sverre – og av samme grunn: hyppige stridigheter som utryddet mange ledende menn og ætter. Den følgende, fredeligere perioden frem til midten av 1100-tallet var preget av større stabilitet, og vi kan her følge flere generasjoner av samme ætt knyttet til dynastiet frem til midten av 1100-tallet, da tidene igjen ble mer urolige – og kildene blir fyldigere. Stort sett var det også innbyrdes solidaritet mellom medlemmene av disse ættene. Derimot er det vanskeligere å finne kontinuitet i de forskjellige generasjonenes stillingtagen til de sporadiske konfliktene innen dynastiet i perioden ca. 1090–1160. Denne koblingen skjer først gjennom etableringen av «Magnuspartiet» i 1161 og samlingen av motstanderne omkring Sverre fra 1177 og utover.

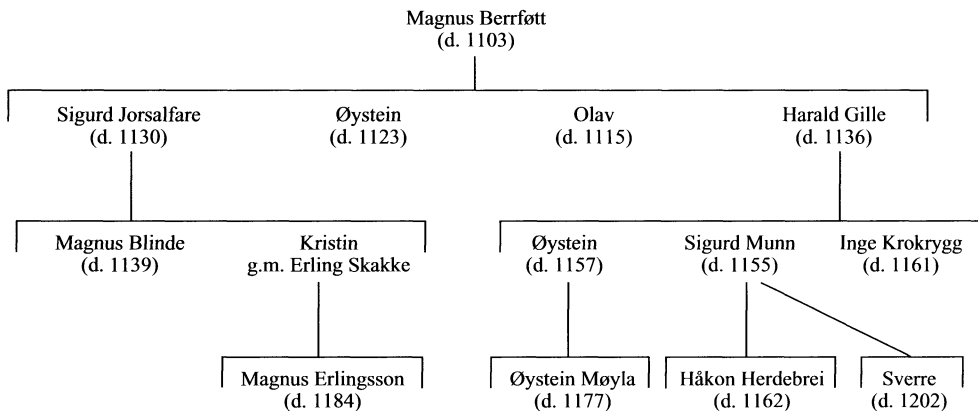
Man kunne for eksempel tenke seg en forbindelse mellom opposisjonen mot Magnus Barfot som samlet seg om Svein Haraldsson i 1094, motsetningsforholdet mellom brødrene Sigurd og Øystein fra ca.

²⁸ Magnúsdóttir (2001), s. 80–97.

²⁹ Bagge (1991), s. 125 f.

³⁰ Jfr. Snorres bilde av kongelig avstamning eller tilknytning til kongen som et sentralt element i aristokratisk rang, Bagge (1991), s. 125 ff.

³¹ *Hkr.*, Olav den helliges saga, kap. 110.

Oversiktstavle som viser slektskapet mellom enkelte aktører i maktkampen om den norske kongetronen.

1115 og striden mellom Harald Gille og Magnus Blinde i 1130-årene. Og ganske riktig vendte Svein Haraldsson tilbake til Norge etter kong Magnus' død og gikk i Øysteins tjeneste.³² Hans bror Guttorm var «sysselmann» i Konghelle under vndernes angrep i 1135³³ og har dermed trolig stått på Haralds side under konflikten med Magnus, der Harald hadde seiret et halvt år før. Dette er likevel ikke eksempel på noe klart mønster. Ingemar fra Ask, trolig sønn av Svein Haraldsson, kom i konflikt med Øystein, forlot landet og vendte først tilbake etter Øysteins død. Han falt på Harald Gilles side i slaget ved Fyrileiv.³⁴ Hvis Ingemar virkelig var sønn av Svein, har vi altså her et eksempel på forskjellig lojalitet hos far og sønn. Likeledes var Svein Rimhildsson, et medlem av Sola-ætten, som hadde støttet Svein Haraldsson, en nær venn av Magnus Blinde og en av Harald Gilles ivrigste motstandere.³⁵

På tilsvarende måte er det liten kontinuitet mellom partidannelsene under konflikten i 1130-årene og den nye bølgen av konflikter etter 1155. Etter mordet på Harald i 1136 ser de fleste stormennene ut til å ha samlet seg om Haralds mindrealige sønner mot Sigurd Slembe og Magnus Blinde. Den nye bølgen av konflikter brøt så ut mellom Haralds tre sønner, Sigurd

Munn, Øystein og Inge, som alle knyttet stormenn til seg. Etter en del overganger frem og tilbake mellom partiene i de første årene ser frontene ut til å ha festnet seg fra omkring 1160 og særlig etter Inges død i 1161, da to klart adskilte dynastier kjempet om makten. På den ene siden sto tilhengerne av Inge, på den andre tilhengerne av Sigurd og Øystein. Sigurd Jorsalfares dattersønn Magnus Erlingsson var konge for den første grupperingen og Sigurd Munns sønn Håkon Herdebrei for den andre. Tross en rekke forskjellige partinavn på begge sider frem til baglerreisningen i 1196 kan vi i hovedsak skille mellom partier som samlet seg om etterkommere – eller angivelige etterkommere – etter enten Magnus Erlingsson eller Sigurd Munn og Øystein.³⁶

Et eksempel på det første er Ståreimsætten fra Nordfjord. Arne fra Ståreim ble gift med dronning Ingerid, enke etter Harald Gille. Dette knyttet ham nært til Haralds og Ingerids ektefødte sønn Inge og senere til Magnuspartiet. Arnes sønn Filippus falt på

³² *Hkr.* Magnussønnes saga, kap. 7.

³³ *Hkr.* Magnus Blinde – Harald Gille, kap. 9.

³⁴ Tjersland (1937–40), s. 119 f.

³⁵ *Hkr.* Magnussønnes saga, kap. 29.

³⁶ Kåre Lunden: *Norge under Sverreætten*, Norges historie, bd. III (Oslo 1977), s. 42 ff.

Magnus' side i slaget ved Ilevollene i 1180.³⁷ En annen sønn, Nikolas, ble senere biskop av Oslo og en ivrig motstander av Sverre. Han var en av lederne for baglerreisningen i 1196 og sto sentralt i partiet inntil forsoningen med birkebeinerne. Arnes og Ingerids datter Margareta ble gift med Simon Kåresson, en rik og mektig mann, trolig fra Sunnhordland, og dermed med forbindelse til Erling Skakke. Simon ble leder for kuvlungene, som kjempet mot Sverre 1185–89. Han falt som leder for en ny opprørsflokk, vårbelgene, i 1190.³⁸ Hans sønn Filippus, som altså var biskop Nikolas' søstersønn, ble baglernes konge i 1207.

På motsatt side finner vi Reinsætten i Trøndelag, etterkommere av engelskmanen Skule, som kom til Norge under Harald Hardråde.³⁹ Uten at vi hører så mye om ham, var trolig allerede Guttorm på Rein, Skules sønnesønn, en tilhenger av Harald Gilles sønner Sigurd eller kanskje helst Øystein og senere av Sigurds sønn Håkon Herdebrei. Derimot ser ættens medlemmer ut til å ha ligget lavt under de første årene av birkebeineropprøret, under Øystein Møyla og i Sverres første år. Men etter Sverres seier på Kalvskinnets i 1179 sluttet Guttorms sønn Bård seg til ham og ble senere gift med Sigurd Munnns datter og Sverres angivelige søster Cecilia. Deres sønn Inge ble i 1204 birkebeinerens konge, og Inges halvbrødre Skule og Håkon spilte en sentral rolle blant birkebeinerne.

Hvor langt slektsbåndene strakte seg, kan kanskje illustreres av den ætten som stammer fra Harald Hardrådes stallare Ulv Uspaksson, som hadde én gren i Magnuspartiet og én i Sverrepartiet.⁴⁰ Av de to fetterne Erlend Himalde og Sauda-Ulv, Ulvs sønnesønner, var den første øyensynlig nøytral, mens Sauda-Ulv var knyttet til Harald Gille og hans sønner. Sauda-Ulvs sønn Peter Byrdasvein sluttet seg til Sigurd Munn; han fikk sitt tilnavn fordi han hadde båret den femårige kong Sigurd på tinget. Hans sønn igjen, Ulv Fly, ble lendmann hos Sverre. Derimot hadde Erlend Himaldes sønn erkebiskop Øystein bak seg en karriere som kapellan og fehirde hos Inge og var senere en ivrig tilhenger av Magnus og hans

etterfølgere. Flere av hans slektninger sluttet seg til kuvlungene. Her skjedde imidlertid splittelsen først mellom slektninger utenfor den minimale ætten; Erkebiskop Øystein og Sauda-Ulv var tremenninger.

Derimot finner vi splittelse hos nærmere slektninger i *Blindheimsætten*, i utgangspunktet den ætten som var tettest knyttet til Harald Gille.⁴¹ Det var nemlig et medlem av ætten, Hallkjell Huk, som brakte Harald til Norge, og Hallkjell var selvsagt en av Haralds mest trofaste tilhengere. Ættens nære tilknytning til Harald Gille kommer også til uttrykk i at Hallkjells sønner Simon Skalp og Jon ble gift med hver sin datter av Harald Gille, Simon med Maria og Jon med Margareta. Hallkjell selv var gift med Sigrid Åsolvsdotter på Rein, mens hans søster Eldrid var gift med Guttorm på Rein, et dobbeltekteskap som antyder sterk forbindelse mellom Blindheimsætten og Reinsætten. Hallkjell og hans sønner var i begynnelsen knyttet til Øystein, men forlot ham, ifølge sagaene på grunn av gjerrighet, i 1157, gikk over til Inge og var fortsatt knyttet til partiet etter Inges død.

Det fantes likevel ting som trakk i begge retninger. Simon Skalps og Marias sønn Nikolas ble drept av Erling Skakke, som fryktet at han kunne komme til å utfordre Magnus. Dette førte ikke umiddelbart til noe brudd med Erling og Magnus. Jon Hallkjellsson fortsatte å stå på deres side og falt i slaget ved Fimreite. Neste generasjon, Jon Hallkjellssons sønner, kom derimot til å gå forskjellige veier. Hallkjell Jonsson ble lendmann hos Sverre i 1192, men sluttet seg så til øyskjeggene og falt i slaget ved Florvåg. Hans sønn Ragnvald sluttet seg til baglerne og holdt fast ved dem inntil forsoningen i 1217. Hallkjells trolig yngre bror

³⁷ *Sverris saga*, utg. Gustav Indrebø (Kra. 1920), kap. 48.

³⁸ *Sverris saga*, kap. 101, 114.

³⁹ *Hkr.* Harald Hardrådes saga kap. 98.

⁴⁰ *Hkr.* Harald Hardrådes saga, kap. 37.

⁴¹ Tjersland (1937–40), s. 130 f. For det følgende se også Gustav Storm: *Om Lendermandsklassens Talrighed i 12. og 13. Aarhundre*, Historisk Tidsskrift 2 Rk. IV (Chra. 1884), s. 149 f., 154, 159.

Gregorius, som nevnes som lendmann hos Sverre i 1197, holdt derimot fast ved birkebeinerne og var en nær venn av Skule. Også Jons sønnesønn, Øystein Ragnvaldsson, sønn av Hallkjells bror Ragnvald, var lendmann hos Sverre og øyensynlig hele tiden birkebeiner.

Grunnen til denne splittelsen mellom så nære slektninger vet vi selvsagt ikke noe sikkert om, men det er nærliggende å tenke seg at både drapet på Nikolas og tilknytningen til Reinsætten har spilt inn. Karakteristisk nok er det Reinsætten som blir bindeleddet til birkebeinerne.⁴² Hallkjell og Gregorius var tremenninger av Inge og Skule Bårdssønner. I tillegg kommer forbindelsen gjennom Cecilia, Sigurd Munns datter og Sverres søster, som altså blir Hallkjells og Gregorius' kusine. På den annen side var jo også Sverre deres fetter. Men kanskje hadde Blindheimsmennene samme skepsis til Sverres kongelige opphav som moderne historikere? Og uansett var Sverre-tilhengernes pretendent, Håkon Håkonsen, fjernere i slekt med dem enn Skule da det ble spørsmål om valg mellom disse to.

Vi finner altså klare «linjer», knyttet til de enkelte dynastiene, fra omkring 1160 og utover. Linjene i seg selv er neppe noe nytt, men den tette koblingen til dynastiene er det. Bakgrunnen er for en stor del en systematisk ekteskaps- og alliansepolitikk fra kongemaktens side. Fortsatt er det ingen automatikk i slektstilknytningen; interesser og vennskap er også viktige faktorer, og det kan diskuteres hvor mye den økende slektsmessige avstanden mellom de to dynastiene har betydd. Det ser ut som «Magnus-partiet» i stor grad hadde utkrystallisert seg allerede under kong Inge. Men den slektsmessige avstanden kan ha bidratt til å feste frontene. Når det gjelder bredden i de aristokratiske linjene, hører vi mest om at sønner står sammen, men noen ganger kan selv så fjernt slektskap som mellom tremenninger ha betydning for partitilknytning. Splittelsen i slektene, selv mellom brødre, forekommer, men er ikke det normale.

Når det gjelder makt- og rangforholdet mellom kongsemnet selv og aristokratiet

rundt ham, er bildet ikke entydig. For en stor del var kongsemnene rene marionetter, guttunger som med større eller mindre rett ble trukket frem som sønner av en tidligere konge, på Magnus-partiets side sønner av Magnus, på birkebeinerens side sønner av Sigurd eller Øystein. For begge sider var det lett å finne pretendenter, takket være både Sigurd Munns og Magnus' rykte som kvinnejegere. Det er derfor ikke uten videre slik at kongen ble høyere hevet over aristokratiet i denne perioden. Derimot viser behovet for å stille opp slike marionetter at selve den dynastiske tanke definitivt hadde slått igjennom. Ingen stormann, hvor mektig han enn var, kunne selv gjøre krav på tronen uten en eller annen tilknytning til dynastiet.

På den seirende siden, hos birkebeinerne, var det i tillegg slik at selve kongsemnet, i kraft, dels av personlige egenskaper, dels av partiets sosiale sammensetning, kom til å utøve et sterkere lederskap enn det som tidligere hadde vært vanlig. Selv om sagaene nok overdriver fattigdommen og den tallmessige underlegenheten hos Sverres opprinnelige tilhengere, er det neppe tvil om at hans parti i begynnelsen sto svakere, både når det gjaldt antall og sosial tyngde. Dette endret seg en god del etter hvert som Sverre ble etablert, men også senere var det trolig en viss sosial forskjell mellom birkebeinerne og deres motstandere, noe som ikke minst kommer til uttrykk i det beskjedne antall lendmenn på Sverres side.⁴³

Det er en nær sammenheng mellom sosial sammensetning og Sverres lederskap. Bare en mann med usedvanlige personlige egenskaper ville være i stand til å lede en slik flokk som birkebeinerne til seier. Der-

⁴² Dette kommer til uttrykk da sysselmannen Ragnvald Hallkjellsson blir drept av bønder i 1218 og kong Håkon ikke er interessert i å hevne ham, men overlater saken til Skule. Se Bagge (1996), s. 150.

⁴³ Sverre Bagge: *Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen*, Historisk tidsskrift 65 (Oslo 1986), s. 167 ff.; Bagge (1996), s. 13–88 og Bagge (1999), s. 305–08.

med kunne også Sverre få en mer sentral stilling innen partiet enn det som ellers var vanlig, og kreve mer av sine tilhengere. Riktignok er sagaen omhyggelig med å understreke at Sverre hele tiden måtte gjøre bruk av sine retoriske egenskaper for å få mennene med seg.⁴⁴ Men den tilliten han etter hvert opparbeidet seg gjennom sine seire, må ha gjort dette stadig lettere. Dessuten forteller ikke sagaen hele historien om Sverre som konge. Som det fremgår, særlig av *En tale mot biskopene*, hadde Sverre også ambisjoner om å bli den suverene riksstyrer, «hjerte og bryst» i samfunnslegemet, som *En tale* uttrykker det.⁴⁵ I samsvar med dette ser det også ut som Sverre har gjort mindre bruk av de tradisjonelle midlene til å binde sammen partiet, ekteskap, frilleforhold og fostring.⁴⁶ Han har i større grad satset på menn som han selv hadde bygget opp, og som var av såvidt lav stand at han kunne kreve direkte lydighet av dem.

Fra parti til stat

Sverres dynasti gikk seirende ut av konflikten. Seieren var likevel ikke total; den hadde form av et kompromiss, der tilhengerne av de to partiene, birkebeinerne og baglerne, delte makten seg imellom. Etter hvert smeltet så restene av det gamle aristokratiet sammen med Sverres oppkomlinger til et nytt aristokrati, som dannet grunnlaget for den sterkere statsmakten på 1200-tallet. I alle fall delvis kom denne statsmakten til å videreføre det forholdet mellom kongen og hans menn som hadde slått igjennom under Sverre.

Dynastiets utvikling til linje, der bare ett medlem i hver generasjon, nemlig eldste mann, ble konge, ble endelig slått fast ved tronfølge-lovene av 1260 og 1273; den siste gjør detaljert rede for de forskjellige arveklassene. I motsetning til loven av 1163/64 har vi her å gjøre med et konsekvent arvekongedømme. Den siste loven svekker også uektefødtes stilling og fastlegger i detalj arvefølgen i 13 klasser. Først deretter kan det bli tale om valg. Ideologien bak loven kommer til uttrykk i flere an-

dre kilder fra denne tiden; både *Kongespeilet* og *Håkon Håkonssons saga* forherliger arve- og enekongedømmet. På den annen side er endringen klarere i teori enn i praksis. Det var vanskelig for Håkon Håkonsson å gjøre forskjell på sine sønner; ordningen mellom Eirik og Håkon 1280–99, der yngste sønn, Håkon, ble hertug over en tredjedel av landet, antyder også at yngre sønner sto sterkt.⁴⁷

Den økte avstanden mellom konge og aristokrati kommer til uttrykk i at kongens ektefødte døtre ikke lenger blir gift med innenlandske stormenn. Forskjellen viser seg tydelig i den store ære det var for Havtore Jonsson å bli gift med en uekte datter av kong Håkon V.⁴⁸ Kongen var nå blitt mer opphøyet, og etterat at han har oppnådd monopolstilling, hadde han ikke lenger behov for å bruke sine ektefødte døtre til å etablere denne typen allianser; i stedet ble de brukt til utenrikspolitiske formål. Stormennene var nå ikke lenger «venner» innenfor et parti, men ombudsmenn som skulle utføre kongens ordrer. Forskjellen kommer drastisk til uttrykk i *Kongespeilets* lære om at kongen eier landet og alle dets innbyggere og kan pålegge hvem han vil en hvilken som helst oppgave. Følgelig er det utelukkende en nådesakt fra kongens side at han opptar noen i sin tjeneste.⁴⁹ *Kongespeilets* utsagn er ekstremt og selvsagt fjernt fra

⁴⁴ Bagge (1996), s. 25 ff.

⁴⁵ *En tale mot biskopene*, utg. Anne Holtmark (Oslo 1930), s. 1; Erik Gunnes: *Kongens ære* (Oslo 1971), s. 80, 233 ff., 357 ff.

⁴⁶ Det eneste eksempelet er søsteren Cecilias ekteskap med Bård Guttormsson på Rein. Sverre hadde barn utenfor ekteskap, men sagaen opplyser ingenting om spesielle bånd til mødrenes familier eller fosterfamilier. Derimot brukte Sverre et annet tradisjonelt virkemiddel til å belønne sine menn, nemlig ekteskap med falne motstanderes enker (*Sverris saga* kap. 100).

⁴⁷ [*Kongespeilet*] *Konungs skuggsiá*, utg. Ludvig Holm-Olsen, 2. utg. (Oslo 1983), s. 42, l. 32–34; Bagge (1987), s. 30 ff.

⁴⁸ Halvdan Koht: *Havtore Jonsson*, Norsk biografisk leksikon V (Oslo 1931), s. 546 f.

⁴⁹ [*Kongespeilet*] *Konungs skuggsiá*, utg. Ludvig Holm-Olsen, 2. utg. (Oslo 1983), s. 42, l. 32–34; Bagge (1987), s. 30 ff.

det som virkelig var forholdet mellom kongen og hans menn, men det er tendenser i samme retning i andre kilder.

Samfunnet var dermed blitt mer hierarkisk, og forholdet til kongen var blitt viktigere for aristokratiet, høyst sannsynlig på bekostning av forholdet til andre på samme nivå i samfunnet, innbefattet slektninger i sideledd. Samtidig var aristokratiet nå i høyere grad enn tidligere blitt et jordeiende aristokrati. Klienter blant bøndene, i alle fall de mer velstående, har nok fortsatt hatt betydning, men først og fremst har forholdet mellom bønder og aristokrati vært av økonomisk art; medlemmene av aristokratiet har fått en vesentlig del av sine inntekter i form av landskyld fra bøndene. Resten har de fått fra kongstjenesten, som dermed må ha blitt relativt viktigere for aristokratiet. Den hadde nå fått et klarere preg av tjeneste, gjennom faste ombud med faste distrikter, sysler, i alt ca. 50 i hele landet. Sammenlignet med moderne forhold var det en meget enkel administrasjon, men den innebar visse definerte plikter og rettigheter og delvis regulerte inntekter, i form av en andel av det syslene kastet av seg. På denne måten gikk veien til politisk makt og innflytelse ganske klart gjennom kongedømmet. Dermed var behovet for «venner» blitt kraftig redusert, mens behovet for minst mulig deling av eiendommen hadde økt. Har dette ført til at aristokratiets slektsstruktur nærmet seg kongeættens?

Kildene gir visse antydninger i denne retning. Ifølge *Kongespeilet* er det et stort problem når en stormann dør, og arven deles slik at ingen av arvingene får samme rikdom som den avdøde.⁵⁰ Forfatteren tenker med andre ord på lignende måte når det gjelder deling av kongedømmet og av privat arv. I motsetning til sitt lidenskapelige angrep på riksdeling har han derimot ingen forslag til botemidler når det gjelder den private arveretten. Derimot er det i *Landsloven* et forsiktig tilløp til det som senere ble åsetesretten, en bestemmelse som tar sikte på å la eldste sønn få beholde setegården udelt.⁵¹

Landsloven opprettholder og styrker også odelsretten.⁵² Retten til å ta tilbake på odal utvides, samtidig som kravene til å

være odelsberettiget skjerpes. Det siste kunne tenkes å være et forsvar for aristokratisk eiendom, ettersom stormannsslekter gjennomgående må antas å ha sittet med jorden lenger enn vanlige bønder. Likevel er det neppe særlig grunn til å tenke seg at denne bestemmelsen tar spesielt sikte på aristokratiet. Med et tallmessig lite aristokrati i Norge og stor grad av inngifte er det vanskelig å tenke seg noen særlig risiko for at aristokratisk eiendom ville bli kjøpt av fullstendig ubeslektede. Derimot hadde kongen gode grunner til å søke å forsvare det som fantes av bondeei, på grunn av bøndenes skattemessige og militære betydning. Riktignok var bøndenes plikter på disse områdene de samme enten de var selveiere eller leilendinger, men det er rimelig å tenke seg at kongen ville ha bedre garanti for at han fikk sine ytelser om bøndene ikke også måtte gi fra seg en stor del av sitt overskudd i landskyld.

Det kan altså tenkes grunner til at aristokratiske slekter utviklet seg i samme retning som kongeslekten. Om det faktisk forholdt seg slik, må bli gjenstand for nærmere undersøkelser. Det som er klart, er at primogenitur⁵³ ikke slo igjennom, i motsetning til mange steder ellers i Europa. En nærliggende forklaring på dette er at ombud og jordeiendom normalt ikke falt sammen. Der er nok eksempler på at sysselmenn har sittet i sitt eget distrikt over flere generasjoner, men dette har ikke vært det normale. Det var ingenting i veien for at flere medlemmer av samme generasjon kunne få kongsombud, og vi har også flere eksempler på at det skjedde. Kanskje kunne det til og med være en fordel med flere brødre eller andre slektninger som kunne drive lobbyvirksomhet ved hoffet. Viktigheten av kontakt med sideleddene var nok redusert, men ikke så mye at det førte til drastiske endringer.

⁵⁰ *Konungs skuggsiá*, s. 52, l. 6–18.

⁵¹ Andreas Holmsen: *Gard, bygd, rike* (Oslo 1966), s. 110 f.

⁵² Gelting (2000), s. 147.

⁵³ Det vil si at eldste sønn fikk hele eller størstedelen av arven alene.

Når det gjelder kongemaktens «slektspolitikk», har det vært en sterk tradisjon, til en viss grad beslektet med tanken om en motsetning mellom ættesamfunn og statsamfunn, for å se en motsetning mellom kongemakt og aristokrati. Det er det neppe grunnlag for. Kongemakten trengte aristokratiet, og forholdet ser for en stor del ut til å ha vært harmonisk, i alle fall til et godt stykke ut på 1300-tallet. På den ene siden har kongen hevet seg klarere over aristokratiet, på den andre siden har aristokratiet hevet seg over den vanlige befolkningen og utviklet seg i retning av en stand, som i løpet av 1200-tallet er blitt mer lukket. Den store nyrekrutteringen under Sverre ble fra dette synspunkt en episode. I annen halvdel av 1200-tallet er det tydelig at aristokratisk status går i arv, selv om det også kommer nye menn inn, riktignok ikke fra proletariatet, men fra fremtredende ætter like under toppsjiktet. Den angivelig antiaristokratiske Håkon V hadde tydeligvis ikke noe imot dette. I sin store skipan fra 1308 lovet han at gode sysselmenn skulle få beholde sine ombud, og at deres sønner skulle være nærmest til å overta.⁵⁴

Konklusjon: Fra ættesamfunn til statssamfunn – likevel?

En hovedlinje i utviklingen fra rikssamlingstiden til 1200-tallet er at slekten konsentreres og styrkes. Arv blir stadig viktigere, og skillet mellom arvinger og andre blir skarpere. Resultatet blir en mindre, men viktigere slekt. Dette har nøye sammenheng med etableringen av et dynasti og en fast forbindelse mellom dette og en «eiendom». Dette er helt klart i kongeslekten. Det er mindre klart innen aristokratiet, men også her blir behovet for en «bred» slekt mindre, fordi de viktigste båndene går oppover og nedover i hierarkiet. «Konkurrenseelementet» i slekten styrkes på bekostning av «allianseelementet». På den annen side forblir gods og politiske ombud klart adskilt, i motsetning til et utbredt mønster ellers i Europa.

Konklusjonen blir dermed en mellomvei mellom de to posisjonene som ble skissert

i innledningen. Der er i og for seg ingen motsetning mellom stat og ætt. Kongedømmet bygger aktivt på aristokratiet og bekjemper ikke prinsipielt ættesolidariteten. Derimot er det mindre som tyder på at de uttrykkene for en slik tankegang vi finner i kildene, var et resultat av kongemaktens aktive politikk i høymiddelalderen. Mye kan derfor tale for at Vestergaards «minimale ætt» gjenspeiler faktiske forhold i eldre tid og at det skjedde en endring i retning av smal, men sterk «linje», gjennom fremveksten av det sterke kongedømmet i høymiddelalderen. Hensynet til deling tilsa reduksjon i antallet slektninger, samtidig som hensynet til allianser ble tilfredsstillt på andre måter. I et mer sentralisert og hierarkisk samfunn ble allianser oppover, i siste instans med kongen, det viktigste. Både dette og økonomiske hensyn tilsier videre at ekteskapsbåndene har fått større betydning, at «linjen» måtte inngå strategiske ekteskap, som både ga arv og styrke. Hypogamiet passer inn her. Det er videre en parallell mellom dynastiet, der denne utviklingen er klar, og aristokratiet, der både klarere definert jordeiendom og tjenesteforholdet til kongen spiller en viktig rolle. Den fastere partidannelsen under borgerkrigene er en viktig fase i denne utviklingen. Det sterke kongedømmet fra midten av 1200-tallet markerer en ny sosial avstand til aristokratiet, men er ikke antiaristokratisk. Tvert imot søker det å skape et stabilt tjenestearistokrati og beskytte de aristokratiske slektenes økonomiske grunnlag. Tilløpene til åsetesrett, bekymringen over oppsplitting ved arvedeling og løftene om at gode sysselmenns sønner skal etterfølge sine fedre i ombudene, er uttrykk for dette. På den annen side må utviklingen av odelsloven først og fremst ha å gjøre med bøndernes eiendom, ettersom det også var viktig for kongemakten å beskytte dem.

Denne konklusjonen lar seg godt forene

⁵⁴ *Diplomatarium Norvegicum* XI, utg. C. R. Unger og H.J. Huitfeldt-Kaas (Chr. 1884), nr. 6, s. 12. Om skipanen og den omfattende diskusjonen om den, se Helle (1974), s. 263 ff.

med et av hovedeksemplene på overgangen fra ættesamfunn til statssamfunn, nemlig at kongemakten bekjemper og til slutt helt avskaffer slektsansvaret og ættehevnen, dette i motsetning til i dansk og svensk rett.⁵⁵ At dette lykkes, må ha sammenheng med at kongemakten sto sterkere i forhold til aristokratiet enn i de andre nordiske land, og at ættebåndene innenfor aristokratiet ikke rakk særlig langt. I Sverige og særlig Danmark er det derimot gitt argumenter for at slektsansvaret ble brukt av kongedømmet og kirken for å hindre eller begrense konflikter.⁵⁶ Bøteregele i de norske landskapslovene kan ha hatt et lignende formål, men kongemakten har åpenbart relativt snart slått inn på en annen politikk og frem-

hevet det individuelle ansvaret. På dette området kan det derfor være grunnlag for fortsatt å regne med en motsetning mellom ættesamfunn og statssamfunn. Generelt er det i og for seg ingenting som tyder på at ætten ble mindre viktig gjennom fremveksten av statssamfunnet; derimot ble den smalere i takt med at samfunnet ble mer hierarkisk.

---

⁵⁵ Helle (1974), s. 179 ff. m. henv.; Bagge (1987) s. 71 ff. For den danske utviklingen, se Ole Fenger, *Fejde og mandebod* (København 1971), s. 428 ff.

⁵⁶ Gelting (1999).